

ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԿՈՒԼՏՈՒՐԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԸ ԵՎ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

(Մի հատված հեղինակի համանուն աշխատությունից)

այ գաղթականների առաջին
հոսանքները գնացել են առե-
տրական այն կապերի հոծով,
որ ստեղծվել էր բուն Հայաս-
տանի և աշխարհի դամազան ժողովուրդների
միջև: Հայ առևտրական դասի, նախկին, որը
սիրված շրջանակներում հանրաժանով էր քիչ
գործարար կապերով, հաստատվեց նաև հայ
հողագործական դասը:

Տակավին արաբական առևտրի ծաղկման ժամանակաշրջանում հայտնի դարձան հայ առևտրականները Վուզայի վրա, Բուլղարական հին թագավորության սահմաններում, ծաղկում է հայկական առևտրական գաղութը։ 13-րդ դարում և հետո ավելի զորեղ հայկական գաղութներ են հանդես գալիս ոչ միայն հարևան Վրաստանում, այլև Միջին Ասիայում, Ղրիմում, որտեղ մի ժամանակ հայկական գաղութը կոչվում էր Մերձծովյան Հայաստան (Armenia Maritima), Լեհաստանում, որտեղ հայերին թուլլատրված էր դատվելու իրենց օրենքներով, և լատինական երկրներում։ Գաղթականների հոսանքն աճեց հայկական գաղութային թագավորության (Կիլիկյան) անկման հետ միասին, որը տեղի ունեցավ 1375 թվին, թյուրքերի կողմից Ցարգադը գրավելուց մոտավորապես մեկ հարյուրամյակ առաջ։

Կամավոր գաղթեցին միացավ բռնի արտաքսումը. պարսից շահը 17-րդ դարում բռնի կերպով Հին Զուղայի բնակչությունը գաղթեցրեց Սպահան, որպեսզի այդ հայերի աջակցությամբ աշխուժացնի պարսկական առևտուրը: Ավելի վաղ ժամանակներում էս, կամավոր գաղթելը դաժան փորձության էին ենթարկում իրենց գաղթականներին: Տակավին 15-րդ դարում հայկական գրավոր գրականության մեջ թափանցել է գաղթականների հայրենակարոտի բանաստեղծական արտահայտությունը.

«Հողի, մի ասիլը «ղարիք», թե չէ իմ
սիրտս կարոնի...

Այնչափ երեքուն կենալ, մինչ իւր
երամն հասնիքս)։

Սկզբնական շրջանում բոլոր գաղթականները ապրում էին օտարությունից դուրս գալու մտքով, ազատագրված Հայաստան վերադառնալու հույսով: Ժամանակաշրջանի հայ բանաստեղծները համակված են այդ տրամադրությամբ, որը նրանց՝ մեծ մասամբ եկեղեցական գրողների մոտ, փոխանցվում էր համաշխարհային վշտի՝ մեր կյանքի վաղացիկության մասին, այն մասին, որ ընդ որ մարդիկ գաղթականներ են, և ոչ մի ժողովուրդ իսկական հայրենիք չունի այս աշխարհում:

Նկեղեցի, վանք, խորան՝ նախնիների ա-
վանդած սրբություններով և թանկագին ձե-
ռագրերով, գեղարվեստորեն պատրաստված
ծիսակատարության առարկաներով և դպրո-
ցով, — այդ ամեն մի հայ գաղութի բնորոշ
հատկանիշներն են հանդիսացել: Գաղութա-
լիք ուժերով ստեղծվում էին լուսավորական
առաջնակարգ հաստատություններ, որոնք
էական նշանակություն ունեին Հայաստանի
վերածնման համար...

Հարավային Հայերի ջանքերով բացված
Հանապարհներով, որպես փրկիչներ, Արև-
մուտյան Եվրոպայից դեպի արևելք ձգվեցին
կուսակրոնները, մեծ մասամբ կաթոլիկներ,
ապա նրանց հուկից՝ լուսնբախաններ և այլ
գավառաբնիկների միախմբումները։ Նրանք
հաջողությամբ ունեին, սակայն առավելապես

1) Ակադ. Ն. Ցա. Մառի մեքենայով Մկրտիչ Նազարի լիպան զարդալիս տաղից է:— ԽՄԲ:

հարավային հայերի հիմնած գաղութներում: Կաթոլիկ եկեղեցու կողմից ընդունված լեհական հայերը հետզհետե կորցրեցին ազգությունը և անհետացան, ներծծվելով լեհ և մասամբ էլ հունգար ժողովուրդների մեջ: Ապազգայնացած հայ առևտրական դասի մի մասը Վրաստանում, որ մայրենի լեզուն փոխարինել էր վրացերենով, նույնպես պապական եկեղեցու բաժին դարձավ Արևմտա-եվրոպական միսիոներների քարոզչությունն ու առուցչությունը եռանդուն հակահարված առաջ բերեց բուն Հայաստանում: Իրենց ազգային եկեղեցու, արևելյան եկեղեցու պաշտպանություն մեջ հատուկ նախանձախնդրություն ցուցաբերեցին Սպահանի մոտ, Պարսկաստանի Զուլայի՝ հյուսիսային հայերի երիտասարդ գաղութի հոգևոր հովիվները:

Այդ ժամանակներում առաջ եկավ կովկասյան աշխարհի օրինետացիան դեպի հյուսիս: Այդ հյուսիսային օրինետացիան բարոյական մրցակից ուներ ո՛չ թե արևելյան՝ պարսկական կամ ֆյուրբական, այլ արևմտյան, այսինքն՝ օրինետացիա դեպի Եվրոպական Արևմուտք: Եվրոպական Արևմուտքը, անհաղորդական մատնվելով ուղղակի քարոզչության մեջ, դեպի նույն տեղը, դեպի մեզ հետաքրքրող աշխարհն ուղարկեց լուսավորական հաստատություններ, իսկ դրանց հետևից էլ՝ առևտրական կազմակերպություններ: Սակայն արդեն աճում էր քրիստոնյա երիտասարդ պետության հզորությունը: Ուրիշները ի դեմս հյուսիսային այդ պետության տեսան Քյուզանդիայի հաջորդին, իսկ Կովկասյան աշխարհին կուլտուրայի ազգակցությունը հնարավորություն տվեց ի դեմս նրա տեսնելու ո՛չ թե բյուզանդականություն, այլ համամարդկային իդեալների պաշտպանի քրիստոնյա Արևելքի հարազատ սկզբունքների հիման վրա, սկզբունքներ, կարող ենք ավելացնել մենք, որոնք կարողացել էին անցնել հին Ռուսաստան, մի կողմ թողնելով ո՛չ միայն արևմտա-եվրոպական աշխարհը, անմիջականորեն Քյուզանդիայի վրայով, այլև ուրիշ, դեռ անբավարար հետազոտված ուղիով, մի կողմ թողնելով Քյուզանդիան, Կովկասի վրայով կամ ծովով՝ անմիջականորեն Փոքր Ասիայից: Փոքր Ասիայի հին-քրիստոնեական աշխարհի հետ Կովկասյան աշխարհն ուներ ամենամտերիմ կապեր. այստեղից էլ հենց դեպի Ռուսաստանի հարավը, հատկապես դեպի Ղրիմ, շարժվեցին, իդեալ ասած, և քրիստոնյա գաղթականները, դրանց թվում հայերը:

Մեկ հարյուրամյակ սրանից առաջ Ռուսաստանում օրենսդրականորեն և ռեալ կեր-

պով ամրապնդվել էր հայկական եկեղեցին իր գերազույն իշխանությունը, որ գտնվում էր նախաթոռ էջմիածնում, իր պատմական իրավունքներով, իր իշխանությամբ հոգևոր գործերում բոլոր հայերի նկատմամբ. նրա ազդեցությունը հզորապես աջակցություն էր գտնում աշխարհի այն բոլոր երկրներում, որտեղ միայն հայեր կան: Ռուսաստանում ստեղծվեց հայ եկեղեցական ստորին և միջին դպրոցների ցանց՝ բարձրագույն դրպրոցով, հոգևոր ձեռնարանով էջմիածնում:

Պարսկաստանից, ապա և Թյուրքիայից նըվաճելով հայկական հողերը և հայերի համար բաց անելով տնտեսական ու կուլտուրական զարգացման լայն ասպարեզ, ռուսական պետությունը նրանց հասարակական ակտիվ ուժերին տվեց ազգային համախմբման բազա և ազգային ինքնանորոգման աղբյուր՝ ի դեմս հայկական զանգվածների հոսանքի, որոնց տարերայնորեն ներգրավում էին ռուսական կարգերը Պարսկաստանից և Թյուրքիայից դեպի իրենց հարազատ հայկական սահմանները... նաև վրացական մարզերը, Ռուսաստանի սահմաններում: Իսկ ռուսական կուլտուրան և ռուսական հասարակայնությունը հայ ինտելիգենցիայից հոգևորապես աճեցրեց կազմակերպված գաղափարական մարտիկներ՝ Թյուրքա-Հայաստանի գյուղացիական ազգաբնակչության ազատության համար, իր առաջադիմական ուղղությամբ դարձնեցնելով և պաշտպանելով հայ ժողովրդի ինքնագիտակցությունը հին քրիստոնեական արևելքի հյուսիսային հատվածում և կյանքի կոչելով ստեղծագործական ուժերը, կովկասյան կուլտուրական աշխարհի բնական և պատմականորեն ձեռք բերված ավանդույթ:

Կովկասյան աշխարհի ընդհանուր կուլտուրայի և նրա հետ կապված սեփական հոգևոր անկախության պաշտպանության մեջ, նույն այդ աշխարհի մղած ընդհանուր պայքարում անկուլտուրական և կուլտուրական բռնացողների դեմ՝ հանուն հազարամյա հարազատ քաղաքակրթության, որ վերածնվել էր հին-քրիստոնեական հիմունքներով, հայ ժողովուրդը իր հայրենիքում զրկվեց երկու թագավորություններից, հին և նոր, զրկվեց ազգային ազնվականությունից, իշխաններից և ավագանուց, զրկվեց հարազատ սեփական քաղաքների բուրժուազիայից, զրկվեց հայրենի հողի մեծ մասից, զրկվեց կուլտուրական հիանալի նվաճումներից, որ ստեղծվել էին այնտեղ նրա հերթափոխվող սոցիալական առաջավոր ուժերի կողմից: Հայ ժողովուրդը պահպանեց իր համար պայքարի կուլտուրական միջոցներ կոփած՝ գործունե ոգին՝ գաղութներում, բուրժուական շրջանակ-

ներում, և ներկայումս իրեն առաջադրել է դեմոկրատական մի խնդիր՝ ազատագրել իր վերջին սոցիալական ուժը՝ գյուղացիությունը, թյուրքական լծից և այն իր միավորված ամբողջ ընդհանրությամբ կանգնեցնել հաստատուն ինքնագործունեության ճանապարհի վրա: Միայն դրանում է հայերի իսկական ազգային վերածնման անառարկելի գրավականը հօգուտ ամբողջ կովկասյան կուլտուրական աշխարհի... Կովկասյան միավորված ժողովուրդների ազատ և իրեն հարազատ բրիտանական հիմունքների վրա կատարվող հոգևոր աճի մեջ ունի ժողովուրդը կգտնի ստեղծագործական նոր ուժեր քաղելու ոչ միայն մեկ հարուստ աղբյուր, հերթական պատմական հարցը լուծելու մեջ կստանա ոչ միայն մեկ բարոյական արդարացում՝ իր միսիայի համար Մերձավոր Արևելքում:

Մեր պատմական ուրվագիծը մեզ ցույց տվեց ո՛չ միայն այն, թե ինչպես Կովկասյան կուլտուրական աշխարհը ողբշնչող համամարդկային իդեալների համար մղվող պայքարում Հայաստանը զոհաբերել է հսկայական զոհեր, ունեցել է անհատուցելի կորուստներ: Մենք տեսանք ոչ միայն այն, թե ինչպես այդ կորուստներից, սոցիալական աղետներից ամեն մեկը ուղեկցվում էր ծաղկող կուլտուրայի անկումով: Մենք տեսանք նաև ինչ որ մի ուրիշ բան: Ամեն մի հարվածի, ամեն մի անկման անփոփոխ կերպով հետևում էր ազգային կյանքի կուլտուրական վերածնունդն ու վերելքը՝ ամեն անգամ վրա էր հասնում ստեղծագործության ժամանակաշրջանը համամարդկային կուլտուրայի անդաստանում: Մենք այստեղ կարող էինք հաստատել միայն խոսքերով, որ շնորհիվ կուլտուրական բարձր արագիցիաների, որոնց արմատները գծում են մինչև նվորդայի համար նախապատմական ժամանակները, հայ ժողովուրդին հաջողվեց պահպանել իր դեմքը, ապրել՝ գիտակցելով իր ազգային պարտքը մինչև հերթական պատմական խնդրի ծագելու մոմենտը: Ոչ տեղը, ոչ շարահարման շրջանակները մեզ չէին թույլատրում բանավոր պնդումները պաշտպանել հայերի գեղարվեստական ստեղծագործության վկայություններով թեկուզ ստեղծարար ժամանակաշրջաններից մեկի ընթացքում հայկական Անի քաղաքում: Արդարև, դա ամենաքիչ

ակնառու կետերից է պատմական Հայաստանի կուլտուրական կենտրոնների մեջ, սակայն նա ամենից լավ է պահպանվել ավերակներում: Եվ գեղարվեստական ձևերի առատությունը, որ ստեղծել է հայ ժողովուրդը միայն մեկ դարաշրջանում, միայն այդ մեկ կետում, արվեստի միայն մեկ տեսակի՝ ճարտարապետության մեջ, չի կարող իր փայլով չուսավորել հայերի ազգային պարտքի գիտակցությունը: Հարուստ բազա ստանալով ի դեմս տասնհինգ դարերի ընթացքում զարգացած քրիստոնեական գրականության, այդ պարտքը հայերի համար դառնում է կրկնակի, պարտք՝ և՛ ազգի, և՛ մարդկության հանդեպ: Սակայն այդ նույնում այնքան փայլուն վկայությամբ հաստատված ստեղծագործությունը, որ չի մարել ամենադաժան բարբարոսության ժամանակաշրջաններում, որ վառվել է որպես անմարելի ջահ, պարտավորեցնում է մարդկությանը ևս, ստեղծում նրա անվերացելի պարտքը: Իրեն որպես կուլտուրական ուժ գիտակցող ոչ մի ժողովուրդ, որ զգայուն է կուլտուրական ձեռքերումների ու գեղեցկությունների նրկատմամբ, հոգատար՝ մարդկային ստեղծագործական ուժերի նկատմամբ, չի կարող հեռանալ պարտքից, չսպառնա ու չմարել զբաղմունք և, այնտեղ, որտեղ կա բարենպաստ առիթը, փրկել ու բուրդոքել դրանք: Եվ երբ Հայաստանի՝ այդ մոխիրներից վեր հանուող հնադարյան փյունիկի հանդեպ աչքպիսի բարձր պարտքի կատարումը ճակատագրի կամքով ընկնում է ունի ժողովուրդի վրա, ապա այդ լուծը, այդ բարիքն ու ծանրությունը՝ թեթև է, քանի որ քիչ է սանել, թե նրա մեջ մենք ունենք Կովկասյան ճակատում¹⁾ մեր ելույթի նոր բարոյական արդարացումը: Ռուսաստանի առջև արտակարգ առիթ է գործողության մեջ դրսևորելու հոգևոր գեղեցկությունների նկատմամբ զգայուն մեծ ժողովուրդի, ազատարար-ժողովուրդի հոգու գեղեցկությունը, ժողովուրդ, որը համաշխարհային և իր ազատության ճանապարհն է հարթում տառապալի ու ճնշված ժողովուրդների ազատագրության անշեղ ուղիով:

1) Մասը իր այս աշխատությունը գրել է առաջին համաշխարհային պատերազմի թեժ օրերին — 1915 թվին:

